VILNIAUS PILIŲ TERITORIJA – PASAULIO PAVELDO VERTYBĖS ISTORINIS BRANDUOLYS

AUDRONĖ KASPERAVIČIENĖ

Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcijos direktorė
Barboros Radvilaitės 7/2
LT-01124 Vilnius
El. paštas valda@vilniauspilys.lt

Pirmoji pasauliniu mastu pripažinta Lietuvos kultūros vertybė buvo Vilniaus senamiestis. Jo įtraukimui į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą pradėta ruoštis ir rengti dokumentaciją dar 1988 – 1989 m. Šį procesą skatino ir 1987 m. pradėtų Vilniaus žemutinės pilies teritorijos archeologinių tyrimų rezultatai, kurie patvirtino dar 1960 m. iškeltą A. Tautavičiaus teiginį, kad XIV a. – XVII a. pirmoje pusėje Vilniaus pilis buvo viena iš didžiausių pilių rytų Europoje[1]. Archeologiniai tyrimai formavo Vilniaus senamiesčio, kaip vertingiausio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) urbanistinio darinio ir kultūros centro, vertės suvokimą tarptautiniu mastu. Piliavietės svarbą miesto raidos savitumui išryškinti bei to meto mokslininkų ir kultūros tyrinėtojų požiūrį taikliai apibrėžė Napalys Kitkauskas 1989 m. pasirodžiusios monografijos „Vilniaus pilys" pratarmėje: „Vilniaus pilių pastatų komplekso, jų liekanų – lietuvių liaudies ilgaamžės materialinės ir dvasinės kultūros reliktų – architektūros tyrimas ir nagrinėjimas turi didelę mokslinę ir praktinę reikšmę. Tai ypač aktualu dabar, rekonstruojant ir regeneruojant Vilniaus senamiestį. Šių darbų programoje yra taip pat Vilniaus pilių pastatų komplekso išsaugojimas ir panaudojimas turistiniams, moksliniams ir auklėjamiesiems tikslams"[2].

Rengiant dokumentus Vilniaus senamiesčio nominacijai į Pasaulio paveldo sąrašą, Vilniaus pilių teritorija su dešiniajame Vilnios krante išsidėsčiusiomis kalvomis buvo pristatyta kaip vertingiausia Vilniaus senamiesčio dalis – pirmoji Senamiesčio zona (pav. 1). Šią dokumentuose nurodytą teritoriją palyginus su dabartine Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato teritorija akivaizdu, kad nominacinėje byloje ji yra didesnė, nes apėmė pietrytines Kultūrinio rezervato prieigas, Lietuvos Respublikos Seimo 2002 m. balandžio 23 d. nutarimo Nr. IX-861 „Dėl Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato ribų nustatymo ir jo zonų ribų plano patvirtinimo" priede (Kultūrinio rezervato ribų plane) įvardytas kaip Vilniaus senamiesčio kultūrinis draustinis, bei buvusią Sluškų rūmų teritoriją prie Neries.

XX a. paskutiniajame dešimtmetyje Pilių teritorijoje prasidėję privatizacijos procesai kėlė grėsmę itin vertingam ir neištirtam teritorijos archeologijos sluoksniui bei žadėjo negrįžtamus urbanistinius pokyčius. Tai skatino kuo skubiau suteikti šiai teritorijai griežtesnį paveldo apsaugos teisinį statusą. Be to, griežtesnis statusas buvo reikalingas ir tam, kad į Pasaulio paveldo sąrašą pretenduojanti kultūros vertybė laikui bėgant neprarastų vertingųjų savybių ir būtų išsaugota ateities kartoms.

Sprendžiant Vilniaus senamiesčio įtraukimo į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą klausimą, Pasaulio paveldo komitetui pateiktuose dokumentuose buvo akcentuojama Pilių teritorijos reikšmė istorinio centro bei visos LDK kultūros raidai. Juose taip pat buvo pažymėta, kad Vilniaus pilių teritorijai 1994 m. rugpjūčio 17 dieną buvo suteiktas Vilniaus pilių nacionalinio parko statusas. Tačiau, kaip žinome, po metų Valstybinė paveldo apsaugos komisija, šalies mokslininkai bei su kultūros vertybių apsauga susijusios organizacijos pradėjo rūpintis Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato statuso suteikimu šiai miesto teritorijai.

Vilniaus senamiestis į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą buvo įtrauktas 1994 m. gruodžio mėnesį, kadangi atitiko Pasaulio kultūros ir gamtos globos paveldo konvencijos kriterijus kaip didelės kultūrinės bei istorinės vertės miesto formavimosi pavyzdys tarptautiniu ir nacionaliniu mastu. Šiuo žingsniu buvo pripažinta jo tarptautinė svarba. Kelią į Pasaulio paveldo sąrašą Vilniaus senamiesčiui atvėrė du iš šešių kultūrinio paveldo atrankos kriterijų: **antrasis (II)**, apibrėžiantis nominuojamo objekto reikšmę ir įtaką regiono kultūros vystymuisi – Vilnius, kaip LDK sostinė, nuo XIII a. iki XVIII a. pabaigos turėjo didžiulę įtaką viso regiono (Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos ir Lenkijos) architektūros ir meno vystymuisi; **ketvirtasis (IV)**, reikalaujantis, kad nominuojamas objektas būtų tarp būdingiausių to tipo užstatymo pavyzdžių, iliustruojančių reikšmingiausius kultūros, visuomenės, meno, mokslo, technologijos ar pramonės vystymosi etapus – Vilnius yra labiausiai į rytus nutolęs Vidurio Europos miestas, kuriame vyko stipri Rytų ir Vakarų kultūrų sąveika. Be to, Vilniaus senamiestis yra charakteringas viduramžių gatvių tinklo struktūros pavyzdys.

Šie kriterijai rodo, kad kaip tik pilių teritorijos reikšmė ir vertė miesto urbanistinėje struktūroje bei LDK dvaro kultūrinė įtaka suteikė Vilniaus istoriniam centrui tokį visam regionui reikšmingos kultūros vertybės rangą ir atvėrė kelią į Pasaulio paveldo paminklų sąrašą.

Pav. 1. Vilniaus senamiesčio – UNESCO Pasaulio kultūros paveldo vertybės Nr. 541 nominacinės bylos dokumentas. Paveldo apsaugos zonų planas–schema: 1. Pilių teritorija (nominacinėje byloje įvardyta kaip Pilių parkas). 2. Senamiesčio zona. Senamiesčio istorinis branduolys praeityje apsuptas gynybinės sienos. 3. Senamiesčio zona. LDK laikotarpiu susiformavę istoriniai priemiesčiai, esantys šalia istorinio Vilniaus branduolio.

Kad Vilniaus senamiestis atitiko antrąjį pasaulio kultūros paveldo vietovių atrankos kriterijų, t. y. darė įtaką viso regiono kultūros vystymuisi, lemiamą vaidmenį suvaidino ne tik Vilniaus pilys, kelis šimtmečius buvusios LDK politinis, administracinis ir kultūrinis centras, bet ir jose rezidavęs Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaras. Šį teiginį patvirtina ir pastarųjų metų istoriniai tyrimai. „Iki XIV a. pabaigos – XV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų apsilankymai Vilniuje kaip tik reiškė jo tapimą vienu iš pagrindinių politinių centrų, stiprino vienos sostinės padėtį. Po Liublino unijos, nuo XVI a. vidurio, susidarius bendrai Abiejų tautų Respublikai su dviem pagrindiniais centrais – Vilniumi ir Krokuva (vėliau Varšuva), karūnuoto asmens apsilankymas Vilniuje reiškė politinio-kultūrinio svorio sugrąžinimą, LDK kaip nepriklausomos valstybės patvirtinimą. Tik atvykus valstybės galvai, o kartu su juo visam jo lietuviškajam ir daliai lenkiškojo dvaro, centrinio ir žemesniojo rango pareigūnams, miestas tapdavo tikrąja sostine, Lietuvos centru, pradedant politine ir baigiant kultūrine prasme. Kartu su miestu vienodu gyvenimo ritmu alsavo ir jo

pilys"[3]. Tai verčia atidžiau pažvelgti ir į Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaro nematerialaus paveldo svarbą bendrajame kultūros raidos kontekste.

Pilių teritorijos svarba atsispindi ir iš kartos į kartą perduodamame Lietuvos sostinės vaizdinyje, įsirėžusiame kolektyvinėje gyventojų sąmonėje, su virš miesto aukštai kylančiais Aukštutinės pilies mūrais, pakankamai taikliai parodytame dar pirmajame autentiškame ir išsamiame Vilniaus miesto plane, išspausdintame 1581 m. Kelne ir išleistame Georgo Brauno ir Franso Hogenbergo „Pasaulio miestų albume".

Antroji Vilniaus senamiesčio savybė, leidusi jį priskirti prie charakteringų viduramžių gatvių tinklo struktūros pavyzdžių, taip pat susijusi su Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato teritorijos raida bei jos įtaka Vilniaus senamiesčio planinės struktūros formavimuisi.

Vilnius – vienas būdingiausių LDK radialinio plano miestų, įkurtas Neries ir Vilnios santakoje, nuo seno apgyvendintoje vietovėje. Šios planinės struktūros pradinis elementas – Pilies kalnas – dar prieš mūsų erą buvęs piliakalniu, buvo ne tik gynybai patogi vieta, bet ir tinkamas postas kontroliuoti prekybos ir karo kelyje buvusią brastą per Nerį ties Vilnios žiotimis. Archeologiniai tyrimai rodo, kad V – IX a. gyventa ne tik piliakalnyje, bet ir į pietvakarius nuo jo, Vilnios pakrantėje. Vyrauja nuomonė, kad II tūkst. pr. kalne pastačius pilį, jo pašlaitėje kūrėsi gyvenvietė, kuri būdama prie svarbiausių kelių netrukus tapo prekybos centru. Joje jau gyveno amatininkai ir pirkliai.

Tebevyksta diskusija, ar iki XIII a. vidurio Vilnius plėtėsi vakarinėje ir šiaurinėje kalno papėdėje bei užėmė visą slėnį, kurį supo Vilnia ir jos intakas Vingris. Vyrauja nuomonė, kad XIII a. natūralios gamtos apsaugos miestui nebepakako ir jį imta tvirtinti. Perkasta nauja Vilnios vaga ir jos deltoje suformuota didoka sala. XIII a. gyvenvietė buvo apjuosta žemės pylimais, medine aptvara ir protarpiais mūrinėmis sienomis su bokštais. Gretimose kalvose ir palei Vilnią XIII – XIV a. taip pat susiformavo keletas gyvenviečių Plikojo, Bekešo ir Stalo kalnų teritorijoje. Spėjama, kad antrasis miesto gynybinis punktas – Plikajame kalne buvusi pilis su papiliu – turėjo glaudesnį nei kitos aplinkinės gyvenvietės ryšį su kalno pilimi, nes nuo XIII a. tarp jų jau buvo grindžiamas kelias.[4]

Iš salos, kurioje vystėsi savita, mums dar menkai pažįstama urbanistinė struktūra su pilių kiemais, gatvėmis, sodais, didikų dvareliais, amatininkų dirbtuvėmis, malūnais, smulkesnių kanalų, tvenkinių sistema ir pan., per Vilnią buvo nutiesti trys pagrindiniai tiltai. Per šiuos tiltus ėjęs keliai formavo aplink pilį augusio miesto plano pagrindą. Šios teritorijos dydį ir konfigūraciją XVII a. viduryje parodo Vilniaus miesto planas, sudarytas 1648 m. LDK karo inžinieriaus ir kartografo Frydricho Getkanto (pav. 3)

Tiltu į vakarus nuo pilies ėjo kelias link brastos per Nerį ir toliau į Šiaurės Lietuvą bei Kuršą. Tiltu per naująją Vilnios šaką ėjo kelias į Kreivąją pilį, Antakalnį

Pav. 2. Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato teritorija 2002 m.

bei šiaurinius Rusios miestus. Pietinėje salos pusėje buvo trečiasis tiltas, kuris per besiformuojančio miesto antrąjį branduolį vedė į Žemaitiją, Pietų Lietuvą, Lenkiją, kai kuriuos Rusijos miestus. Čia kelias šakojosi Trakų, Rūdininkų, Medininkų ir Polocko kryptimis. Prie šių pagrindinių kelių vėliau sparčiai augo ir plėtėsi priemiesčiai, dar labiau išryškindami sostinės radialinę struktūrą. Nors šis klausimas dar netyrinėtas, tačiau peršasi mintis, kad pagrindinių kelių, formavusių miesto planinę struktūrą, ištakos siejosi su reikšmingiausiais pilių teritorijos pastatais. Pietinis kelias virto pagrindine Senamiesčio ašimi, jungiančia Valdovų rūmus, Rotušės aikštę bei Medininkų vartus, ir vedė link Lenkijos žemių bei Krokuvos, tapdamas dvi sostines jungiančia trasa. Vakarinis kelias prasidėjo ties Arkikatedros vakariniu fasadu. Trasa šiaurės rytų pusėje bene pati seniausia. Ji prasidėjo ties Aukštutine pilimi, vedė link Kreivosios pilies bei Viršupio dvaro. Šį pirmąjį miesto branduolį apjuosusi tikroji Vilnios vaga tekėjo dabartinėmis Barboros Radvilaitės, Šventaragio, T. Vrublevskio gatvėmis ir pasiekusi Arsenalo gatvę įtekėjo į Nerį (pav. 2).

Vienas ryškiausių LDK urbanistikos savitumų[5] yra tas, kad Vilnius, kaip ir daugelis LDK miestų, formavosi ir vystėsi savaimingai. Ši savaiminė miesto raidos tendencija dar stipriau išryškėjo gotikos laikotarpiu. Įsigalėjus katalikybei ir miestui įgijus savivaldos teisę, plėtra vyko pietų link. Tačiau radialinis planas, kurį sudarė pagrindiniai keliai, vedantys į Neries ir Vilnios santakoje išaugusį pilių kompleksą, viduramžių gatvių tinklo sistema, šalia Rotušės įrengta trikampė turgaus aikštė išliko iki mūsų dienų. XVI a. išryškėjo pagrindinė miesto ašis – Pilies gatvė – ir jos tęsinys – Didžioji gatvė, jungusi pilį su Rotuše ir vedusi link Medininkų vartų. Antrasis Vilniaus branduolys, užėmęs apie 90 ha, 1503 – 1522 m. buvo apjuostas mūrine gynybine siena, turėjusia apsaugoti nuo totorių antpuolių.

1996 m. užsienio ir vietos ekspertų parengtoje Vilniaus senamiesčio atgaivinimo strategijoje aptariant Vilniaus paveldo vertes rašoma, kad

Senamiesčio kaip miesto bei architektūros ansamblio vertę sudaro jo plano ir erdvės struktūra, atspindinti visą miesto evoliuciją – nuo Lietuvos valstybės užuomazgų ligi XX a. pradžios. Tačiau paties ankstyviausio evoliucijos etapo, vykusio Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato teritorijoje bei palikusio pėdsakų jos archeologiniuose sluoksniuose, išsamaus aptarimo ir šiandien pasigendame.

1997 m. įsteigtas Vilniaus pilių valstybinis kultūrinis rezervatas, kurio tikslas – ne tik suteikti Vilniaus pilių teritorijai aukščiausią apsaugos formą, vadovaujantis Saugomų teritorijų įstatymu, bet ir skatinti jos mokslinius tyrimus, propaguoti kultūros vertybes, atkurti vertingus objektus, pažeistus dėl ūkinės veiklos ar laiko, bei tvarkyti teritoriją pagal iš anksto parengtą, moksliniais tyrimais pagrįstą tvarkymo schemą.

2004 m. įsteigta Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, kuri pradėjusi teritorijos stebėseną, nustatė akivaizdžius pavienių objektų bei visos teritorijos urbanistinės vertės Vilniaus senamiesčio – pasaulio paveldo paminklo – nykimo faktus. Visų pirma pastebėta išraiškingo ir charakteringo teritorijos reljefo pokyčių: akivaizdi kalvų erozija, žemėjimas ir slinkimas. Išanalizavus istorines XIX a. pabaigos fotonuotraukas matyti, kad Bekešo kalnas sumažėjęs daugiau nei perpus, užfiksuoti grėsmingi procesai Gedimino pilies ir Gedimino kapo kalnuose.

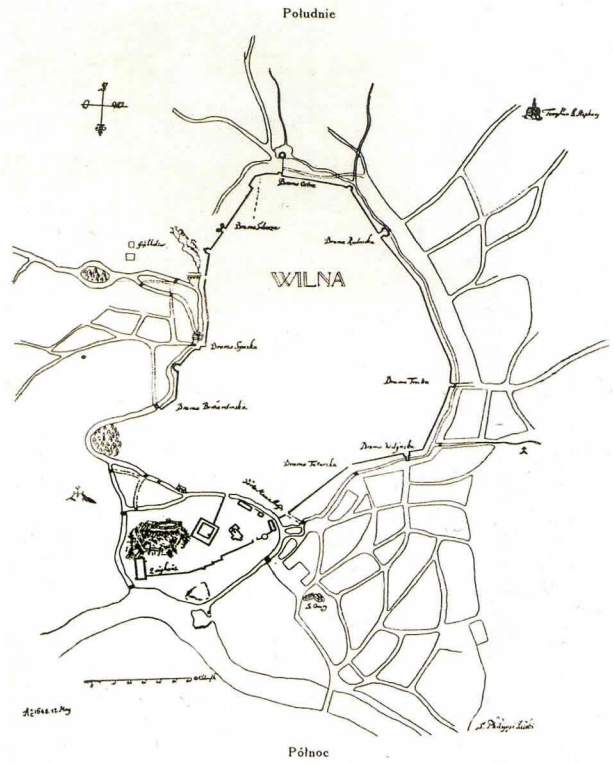

160. PLAN FORTYFIKACYJNY WILNA WEDŁUG GETKANDA Z R. 1648

Pav. 3. Vilniaus miesto planas, sudarytas 1648 m. LDK karo inžinieriaus ir kartografo Frydricho Getkanto.

Dabartinis teritorijos vaizdas (neskaitant atkuriamų Valdovų rūmų) daugiausia yra XVIII a. pabaigoje carinės administracijos pradėtų Vilniaus pilių ir gynybinių įtvirtinimų naikinimų ir 1832 m. įrengtos karinės citadelės pasekmė. XIX a. pabaigoje buvo užpilta senoji Vilnios vaga, formavusi Vilniaus pilių ir gynybinių įtvirtinimų salą – išraiškingiausią senojo Vilniaus urbanistinės struktūros elementą. Tuomet buvo išgriauti ne tik abiejose Arkikatedros pusėse stovėję pastatai, Pilies vartai, Vyriausiojo teismo rūmai, bet ir nemažai statinių rytinėje Kultūrinio rezervato dalyje. Kad į pietus nuo Pilies kalno esanti teritorijos dalis XVII – XVIII a. turėjo turtingą urbanistinę struktūrą su akmenimis grįstomis gatvėmis, didesniais bei mažesniais pastatais, rodo ir 2005 m. vasarą atlikti archeologiniai tyrimai, dar gilesniuose sluoksniuose aptiktos ir Valdovų rūmų sodo liekanos.

Nepaisant to, kad Vilniaus pilių valstybinis kultūrinis rezervatas įkurtas 1997 m., t. y. prieš aštuonerius metus, jo teritorija vis dar tvarkoma ir tyrinėjama nekompleksiškai, neišryškinti jos funkciniai ir urbanistiniai ryšiai su Senamiesčiu. Rezervato infrastruktūra nesutvarkyta ir nepritaikyta pažintiniam turizmui. Šie klausimai turėtų būti sprendžiami ir aptariami su visuomene, rengiant Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato tvarkymo schemą, kuri be kitų uždavinių, turėtų išryškinti ir teritorijos istorinę bei urbanistinę svarbą Vilniaus senamiesčio – UNESCO Pasaulio paveldo dalies – vertybės kultūros verčių hierarchijoje.

2009 m. Kultūrinio rezervato teritorijoje vyks pagrindiniai Lietuvos tūkstantmečio rašytiniuose šaltiniuose paminėjimo bei projekto „Vilnius – Europos kultūros sostinė“ reprezentaciniai renginiai. Tinkamas šios teritorijos sutvarkymas, užtikrinant jos paveldo apsaugą, bei pritaikymas didėjančiam lankytojų srautui yra vienas iš sėkmingo pasirengimo 2009 m. renginiams uždavinių. Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato tvarkymo schemos parengimas ir įgyvendinimas turėtų tapti reikšmingu, naujausiais tyrimais pagrįstu Vilniaus senamiesčio atgaivinimo strategijos įgyvendinimo etapu.

---

[1] Adolfas **Tautavičius**. Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai / Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis. – Vilnius. 1960, p. 44.

[2] Napoleonas **Kitkauskas**. Vilniaus pilys. – Vilnius. 1989, p. 5.

[3] Raimonda **Ragauskienė**. Lietuvos valdovų vilnietiški itinerariumai / Vilniaus žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2002 – 2004 m. istorinių šaltinių paieškos. – Vilnius. 2006, p. 304.

[4] Lietuvos architektūros istorija. – Vilnius. 1988, p. 57.

[5] Algimantas **Miškinis**. Miestai ir miesteliai (Lietuvos dailės istorija). – Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002, p. 66.